

Lockdown special

ONZE JEUGD.NU

ONZE JEUGD.NU

NIEUWS EN ADVIES VOOR ONDERWIJS,
GEMEENTEN EN JEUGDHULP

JAARGANG 7 • NUMMER 12-2020/1-2021

Over dit nummer

Met trots presenteren wij deze speciale editie van OnzeJeugd.NU. U treft een zevental inspirerende interviews aan waarin het denken van een groep bijzondere mensen centraal staat. Samen bestrijken zij een groot terrein en bieden zij uiteenlopende perspectieven.

In vogelvlucht

Allereerst is Jolande Sap aan het woord over de uitdagingen waar jongeren voor staan. Daarna vertelt Mark Weghorst (p.3) over de totstandkoming van De Omwenteling. Bert Wiene (p.5) spreekt over inclusie en het zien van kinderen in hun context en Barbara Baarsma (p.8) legt uit wat kanskracht, kansrijkdom en samenredzaamheid betekenen. Ingrid Paalman (p.11) vraagt: zou jij zelf leerling willen zijn op de school waar je werkt? Daarna beargumenteert Jeroen Lammers (p.14) waarom het welbevinden van jongeren volgens hem thuishoort in het onderwijscurriculum. Bram Eidhof (p.17) pleit voor burgerschapsonderwijs: "een kerntaak van school." Paul van der Velpen (p.20) betoogt over de gezondheidskloof, preventie en publieke gezondheid en Mark Levels (p.23) verwondert zich over het gebrek aan urgentie over onze voorbereiding op de toekomst. Igor Ivakic (p.26) sluit af met 4 lessen na de lockdown en tot slot hebben we alle kijk-, lees- en luistertips verzameld (p.28).

De Omwenteling

Voorwoord van Jolande Sap

De weeffouten in onze samenleving worden door het corona-virus genadeloos blootgelegd. Vooropgesteld, de onzekerheid die deze tijd met zich meebrengt en het verlies aan bewegingsruimte en sociale contacten is voor niemand leuk. Maar waar voor sommigen Corona niet meer is dan een 5-sterren lockdown, staat voor anderen de toekomst op het spel.

Juist kinderen uit kwetsbare gezinnen krijgen door corona te maken met nog meer armoede en leerachterstanden. Het is daarom belangrijk dat we in deze periode niet volstaan met crisismanagement, maar juist ook kijken naar de structurele weeffouten in onze systemen.

Die reflectie is door het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid samengevat in "De Omwenteling", een bundel interviews met wetenschappers over de ontwikkeling van kinderen en jongeren en de opgaven die dat van de samenleving in zijn geheel en het onderwijs in het bijzonder vraagt.

Momentum

Wat kunnen we doen om kinderen en jongeren beter voor te bereiden op hun toekomst en zo hun toekomst dichterbij te halen. Het vraagt ten diepste een preventieve kijk op deze generatie.

Jolande Sap, voorzitter van NPHF Federatie voor Gezondheid. Haar missie: laten zien dat een eerlijke samenleving economisch gezien ook het langst meegaat.

Het past bij de Missie Veerkracht die we vanuit de Federatie voor Gezondheid zijn gestart. Investeren in gezondheid en veerkracht is cruciaal voor ons allemaal. We staan op een kantelpunt. Nú is de tijd om momentum te grijpen: nu we voelen hoe kostbaar en kwetsbaar onze gezondheid is, is het tijd om de juiste context te creëren en ervoor te zorgen dat de gezonde keuze ook de vanzelfsprekende en gemakkelijke keuze wordt. Maar dat is niet genoeg, want een gezonde en veerkrachtige samenleving

Lees verder op pagina 2

ving bereiken we alleen, als we de intrinsieke motivatie van mensen om in beweging te komen, stimuleren én we ze daar vervolgens volop in ondersteunen. Daar past geen kortetermijndenken bij. Dat vraagt om een totaal andere benadering, waarin we ons verbinden met elkaar en in het bijzonder met de mensen in hun gemeenschappen zelf. Het vraagt om samen optrekken, dwars door sectoren heen en interdisciplinair. Om creativiteit en out-of-the-box denken. Om het lef om buiten de gebruikelijk kaders te treden.

Averij

De veerkracht van kinderen en jongeren wordt in deze crisis flink op de proef gesteld. Schoolgang is voortdurend onzeker, school-

loopbanen lopen averij op, er zijn enorme beperkingen in de onderlinge contacten die voor deze leeftijdsgroep fors ingrijpen in hun mentale en fysieke gezondheid. Wat de gevolgen zullen zijn op de wat langere termijn laat zich dan raden. Dat roept vragen op. Hoe kunnen we nu al zorgen dat jongeren zich gezien, gehoord en geholpen voelen? Welke rol speelt daarin het onderwijs en hoe kunnen we de schade beperken van de pandemie voor juist deze toekomstige generatie?

Iets doen!

Als samenleving hebben we een verantwoordelijkheid om de situatie van jongeren te onderzoeken en daar consequenties aan te verbinden. Om niet alleen op te

lossen wat mis ging, maar vooral te voorkomen dat het mis gaat. In “De Omwenteling” krijgen we vanuit verschillende gezichtspunten inspiratie om iets te gaan doen, om tot een andere aanpak te komen, om de aandacht te verleggen.

Uitnodiging

Zie “De Omwenteling” als een uitnodiging om hierover met elkaar, met jongeren, met samenwerkingspartners het gesprek aan te gaan, maar vooral ook iets te gaan doen! Vanuit de Federatie voor Gezondheid reiken we graag de hand en ondersteunen we die beweging. We zijn een warm en uitnodigend netwerk en werken graag samen aan de missie veerkracht.

Met trots presenteren we De Omwenteling. Het resultaat van bijna een jaar werken in een voortschrijdende crisis door het corona-virus. Een jaar waarin veel gebeurde, er naast stilstand enorme ontwikkeling zichtbaar was en waar de tegenstellingen in meerdere opzichten verscherpten. Bestaande verschillen werden zichtbaarder en de kritische kanten aan het sociale construct dat onder onze samenleving ligt werden danig op de proef gesteld. Soms was het voldoende, maar vaak ook niet.

DE KOERS VERLEGGEN

Fundamenten in de zorg voor onze jeugd

Mark Weghorst

Toen in maart 2020 de eerste lockdown begon en kort daarna de eindtoets voor het basisonderwijs geschrapt werd startte het proces naar De Omwenteling. We voorsagen dat de eindtoets grote consequenties zou hebben op tienduizenden kinderen in groep 8 en dat het kwetsbaarheidsdiscours daarvoor geen geschikte taal zou bieden. Samen met professionals uit onderwijs en jeugdgezondheidszorg, uit wetenschap en praktijk zochten we naar antwoorden op de maatschappelijke vragen die er daarmee lagen. Die antwoorden vonden we bij elkaar, in nieuwe samenwerkingen en in het blijven reflecteren op wat er aan de hand is.

De Klas

We startten daarom het initiatief De Klas. Een goede manier, als de actualiteit in de samenleving vraagt om een breed gesprek, een inhoudsvolle dialoog gericht op het vergroten van de flexibiliteit, wendbaarheid en veerkracht, om daar inhoud en

vorm aan te geven. De Klas leverde meer resultaten op: we maakten een praatplaat (zie hiernaast op pagina 2) waarmee we de toekomst dichterbij haalden voor jongeren in deze periode. Centraal in de plaat staat de jongere, maar wie iets verder

We voorsagen dat de eindtoets grote gevolgen zou hebben

doorkijkt ziet dat het contextrijke landschap waar deze jongere zich bevindt net zo belangrijk is. Daarnaast zijn we gestart met een innovatiechallenge Missie Veerkracht, waarmee we de veerkracht van jongeren gaan versterken en ten derde werkten we aan De Omwenteling, een bundel reflecties op deze tijd. Een crisis vraagt veel van de samenleving. Het vraagt zeker handelen in onzekere omstandigheden, het

verdragen van risico's in een tijd die schreeuwt om veiligheid en het roept om progressieve acties, waar behoedzaamheid het credo is.

Waterkering

Sommigen vinden nu al de tijd om wat verder vooruit te kijken en nu al lessen te trekken uit deze periode en de aanloop tot deze crisis. De huidige crisis heeft parallellen met een oude crisis. Het hoge water midden jaren negentig van de vorige eeuw vroeg op dát moment om handelen. 250.000 mensen werden in een tijd van twee weken geëvacueerd. Het ging net goed, maar het legde ook het achterstallig onderhoud aan onze dijkbewaking bloot. Na grondige reflectie ontstond het programma Ruimte voor de Rivier, dat 25 jaar later nog steeds in uitvoering is en waarmee op verschillende fronten wordt ingezet. Zo worden de dijken hoger waar het echt niet anders kan, zijn de fundamenten van dijken verstevigd, om ze duurzaam te maken zodat ze weerstand kunnen bieden tegen wassend water en krijgt het

Over Mark Weghorst

Mark is één van de changemakers van het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid. Hij is initiator van de Werkplaats Gezond Verstand, lid van team Onderwijs en heeft vanuit zijn basis als maatschappelijk werker zijn hart verpaid aan preventie en de publieke zaak. Vanuit zijn diverse achtergrond verbindt hij verschillende werelden en maakt daarin graag cross-overs. De morele vragen van ieder vakmens zijn daarbij steeds vaker het aangrijpingspunt van een beweging naar een betere wereld.

water de ruimte waar dat kan door rivieren te kunnen laten overlopen. Ondertussen weten we van elke druppel in het land waar die zich wanneer bevindt en waarom dat oké is. Het veiligheidsdenken dat alleen tot hoge dijken en zandzakken

Er is nú urgentie om een programma voor 25 jaar vorm te geven

leidde werd zo vergezeld en ingehaald door risicodenken, waarbij ontspanning en ruimte de bovenaan voerde.

Fundamenten

De coronacrisis kan voor eenzelfde omwenteling zorgen in de ontwikkeling van onze jeugd, mits we de tijd nemen om te kijken naar het achterstallig onderhoud dat er ligt. Wat hebben we laten schieten, wat kunnen we nog herstellen en hoe creëren we ruimte waar dit kan.

Hoe staat het met de fundamenten in onze zorg voor de jeugd? Zijn die stevig genoeg, beschermend genoeg? Bieden ze alle kinderen bescherming? Hoeveel risico staan we toe en durven we de veiligheid op de proef te stellen? Waar kunnen we met onze volle aandacht niets doen in de wetenschap dat het wel goed komt en waar moeten we actief aan de slag? Er is nú urgentie om een programma voor 25 jaar inhoud te geven.

Bijzondere mensen

We kozen bij een aantal maatschappelijke thema's de mensen die ons daar met hun denken in opvielen en die ideeën hebben over hoe de toekomst met betrekking tot dat thema dichterbij gehaald kan worden. Journalist Anja Klein interviewde in een strak tijdschema en met de beperking van coronamaatregelen deze bijzondere mensen. Het leverde interviews op waarin het denken van deze bijzondere mensen centraal staat, maar waarbij ook steeds aandacht is voor de mens achter dat denken.

We zijn verheugd dat de door ons gevraagde mensen meewerkten aan

deze opzet, waarin het proces van groter belang was dan het resultaat. Samen bestrijken zij een groot terrein en de verrassing van het samenbrengen van deze interviews zit vooral in de onderlinge versterking van hun verschillende perspectieven. We zijn dank verschuldigd dat zij hun inzichten met ons wilden delen. Bert Wienen over inclusie, Barbara Baarsma over kanskracht, Ingrid Paalman over de stem van de lerende en de professional, Jeroen Lammers over welbevinden, Bram Eindhoven over burgerschap en democratie, Paul van der Velpen over preventie en publieke gezondheid en Mark Levels over gezondheidsverschillen en de arbeidsmarkt.

Nieuwe route

Met deze thema's en zienswijzen zijn we zeker niet compleet, maar geeft het wel een breed overzicht in de kansen die er nu liggen om de omwenteling tot stand te brengen.

We moeten deze crisis aangrijpen om de koers te verleggen

De Omwenteling gaat niet over radicale veranderingen, over onderwijsrevoluties of over zaken die helemaal anders moeten. Het gaat wél over de manier waarop we een crisis, die op een aantal vlakken tot stilstand leidt kunnen aangrijpen om de koers te verleggen, keuzes te heroverwegen om zo tot een nieuwe route te komen. De weloverwogen inzichten in De Omwenteling zijn een uitnodiging aan al die denkers om daarin mee te doen en aan te haken.

Bekijk het kind in zijn context

Geen labels meer uitdelen, maar kijken in de context. Laten we daar vandaag gewoon mee beginnen, zegt Bert Wienen, autoriteit op het gebied van normaliseren. Kijken in de context begint met kijken achter het kind.

Tegen het einde van het interview formuleert Wienen precies de vraag waar het om draait: 'Wat zou er nog meer aan de hand kunnen zijn?' Die vraag zou moeten klinken in elk schoolteam waar gepraat wordt over vermoedens van bijvoorbeeld ADHD, dyslexie of een angststoornis. De uitdijende medische taal is steeds meer de school ingeslopen door de goedbedoelde samenwerking tussen onderwijs en jeugdhulp. Maar leidt er ook toe dat meer kinderen en jongeren het label van een stoornis krijgen en opgroeien met het idee dat ze ziek zijn.

Breed kijken

Wienen wil er geen misverstand over laten bestaan. Voor het afschaffen van jeugdhulp of jeugdzorg is hij zeker niet. Die hulp en zorg wil hij juist toegankelijk houden voor hen die het echt nodig hebben. Door breder te kijken en niet te snel te grijpen naar een diagnose. "Nu wordt het geld verdiend en uitgegeven met

de lichtere gevallen aan de voorkant van het systeem. Terwijl we met de zwaardere cases aan de achterkant nog steeds kinderen uithuisplaatsen en rondpompen in het systeem."

Aanmoedigen

Bert Wienen is een man van de wetenschap en van de praktijk. Als associate lector, onderzoeker, projectleider en gemeenteraadslid bestudeert hij wetenschappelijke literatuur, maar staat hij ook regelmatig in een lerarenkamer in het land. Wienen duidt, prikkelt en schuurt en krijgt hiervoor

Leer je verhouden tot mensen die anders zijn dan jij

steeds meer bijval. Een autoriteit als het gaat om demedicaliseren en normaliseren. Vooruitlopend op de troepen verzamelt hij onderweg goede voorbeelden. Die hij het liefst van de daken zou schreeuwen. Enthousiast vertelt hij het verhaal van de schooldirecteur uit het voortgezet onderwijs die een plek wilde geven aan een blind meisje uit het speciaal onderwijs. Het meisje draait inmiddels goed mee op zijn school en heeft vriendin-

nen in haar eigen buurt. Een ander voorbeeld dat Wienen graag deelt is het verhaal van de school waar de leerkracht aan het begin van het schooljaar niet vertelt over de reken- en gymles, maar de ouders als groep aanspreekt en medeverantwoordelijk maakt voor de hele klas en hoe hun kinderen dat jaar met elkaar om zullen gaan.

Beter mens

"Elk mens doet ertoe. En je wordt zelf een beter mens als je je leert verhouden tot mensen die anders zijn dan jij. Daarmee gaat je blik op de wereld open", zegt Wienen met grote oprechtheid. Volgens hem is het in ons eigen belang om veel breder te gaan kijken. Door te beginnen met het labelen aan banden te leggen en het verwijzen van leerlingen naar het speciaal onderwijs te stoppen. Want inclusiviteit begint volgens Wienen in het onderwijs. "De inclusieve samenleving van de toekomst wordt daar gebouwd. De manager die straks moet zorgen voor inclusief personeelsbeleid, zit nu op school. Mijn toekomstdroom is dat het speciaal onderwijs straks niet meer hoeft te bestaan. Dat alle leerlingen onder één schooldak zitten. Voor de kinderen voor wie echt nodig is, heb je misschien nog aparte klassen. Maar de school is de plek waar ze elkaar tijdens de pauze en de lunch elke dag recht in de ogen kunnen kijken en al spelend en chillend samen kunnen opgroeien."

Bert Wienen is Associate lector Jeugd aan Hogeschool Windesheim, zelfstandig adviseur en projectleider. Wienen gelooft erin dat iedereen die voor kinderen werkt, zijn of haar werk elke dag een beetje inclusiever kan doen.

Een eerste stap in de richting van een inclusieve samenleving is normaliseren en demedicaliseren. En normaliseren begint bij kijken in de context. Misschien ietwat ongreepbare woorden, maar die neerkomen op ‘achter het kind of het individu kijken’. Twee uitgangspunten zijn daarbij belangrijk: het ligt niet aan het kind en er kan altijd meer. Aan de hand van een lopend praktijkvoorbeeld laat Wienen zien hoe kijken in de context werkt.

Context centraal

“In Zwolle ben ik betrokken bij een onderzoek van zeven VO-scholen met zo’n tienduizend leerlingen, waar steeds meer signalen van angst en depressie zijn. In plaats van de focus te leggen op individuele scholieren met klachten, kijken

we naar schoolfactoren en stellen we contextvragen. Wat geven leerlingen zelf aan? Hoe worden op school de voorspelbaarheid, veiligheid, het pesten, de prestatiedruk ervaren? Bij dit praktijkonderzoek zijn de zorgcoördinatoren en mentoren betrokken. En ook de gemeente en jeugdgezondheidszorg zitten aan tafel. Samen analyseren we de data en stellen ons de vraag wat dit nu betekent en wat je er als school zelf aan kunt doen.”

Ook op andere scholen biedt Bert Wienen schoolteams regelmatig een ander perspectief.

Zoals bij het jongetje dat elke dag rond 10.00 uur heel erg druk wordt. Heeft hij een hyperactieve stoornis of kan er iets anders spelen? Hij laat de school zien dat die er goed aan doet om de jongen en

zijn gedrag niet uit zijn context te halen. Maar juist te kijken naar de hele omgeving waar de jongen in zit. Dan kom je er misschien achter dat het kind thuis geen ontbijt krijgt en door een hongerprikkel halverwege de ochtend door de klas stuitert. Daarbij durft Wienen buiten de gebaande paden te stappen: waarom zou je als school deze jongen geen ontbijt geven, als je dat thuis niet voor elkaar krijgt? Waarom werken we er niet aan om dat soort zaken mogelijk te maken, vraagt hij zich af.

Intrinsieke wens

Met het stellen van brede vragen een nieuwe cultuur laten ontstaan. Daarbij is voor iedereen een rol weggelegd: de ouders, de leraar, de schooldirecteur en intern begelei-

der, de jeugdhulpprofessional en de jeugdgezondheidsmedewerker. Gemeenten en scholen moeten volgens Wienen overkoepelende afspraken maken over voor wat soort context ze als scholen en gemeente willen zijn. Dat er in ons land 352 afzonderlijke gemeenten zijn, is volgens Wienen juist een positief aspect. “Elke wijk, elke buurt is anders. Dat geeft de gelegenheid om het in de eigen specifieke context te bekijken.”

Ouders

Net zo belangrijk als gemeente en onderwijs zijn de leraren en ouders. “Zij zitten het dichtstbij het kind, hebben de meeste invloed. Als ouder is inclusiviteit iets wat je voor je kind moet willen. Ouders zouden onderling veel meer in gesprek moeten over opvoeden, ook wanneer het niet goed gaat, in plaats van alleen maar de fantastische ervaringen uitwisselen. Daar waar ouders wachten, op het schoolplein of langs het sportveld, daar gebeurt het. De school kan ook samen met de ouders die momenten in het schooljaar creëren.”

Ouders mogen van Wienen ook wat vaker op de handen gaan zitten. “Leren verdragen, verdragen dat het af en toe helemaal niet gaat zoals je wil en dat dat erbij hoort. Verdragen dat je kind misschien ondergemiddeld scoort en dat dat niet erg is. Ondergemiddeld wil

niet zeggen onvoldoende. Niet direct denken in afwijkingen, maar rust creëren rond de ontwikkeling van kinderen.”

Ruimte

Voor de leraar is het allerbelangrijkste om ruimte en tijd te krijgen om zich te verbinden met kinderen in de klas. De school als beste plek om te normaliseren. “Van goed onderwijs knapt een kind heel erg op. In een goed pedagogisch klimaat kan een kind oefenen, fouten maken en zich ontwikkelen en leren omgaan met weerstand. Leren om te gaan met het feit dat je niet altijd alleen maar krijgt wat bij je past of wat volledig op jou is afgestemd. Dan gaat een kind zich goed voelen. Iets verder op de horizon vraagt het een systeemverandering. Van klassen van maximaal 18 tot 20 leerlingen, van geen lage maar hoge verwachtingen van je leerlingen hebben en een systeem waarin je als leraar je eigen tempo krijgt om het curriculum door te werken.”

Ingewikkeld én normaal

Van de jeugdhulpprofessional vraagt het een besef van de tijdelijkheid van je rol. “In de school is jeugdhulp te gast. Zorg dat je nooit alleen met de ouders en het kind in gesprek gaat, maar doe dat altijd samen met de school. Ik ken scholen die blij zijn dat er jeugdhulp binnen de school is, omdat het verwijzen van een kind dan sneller

gaat. Maar een medewerker uit de jeugdhulp zou ook moeten kunnen zeggen dat het probleem niet bij het kind ligt, maar bij de school of de aanpak van de leraar. Dat vraagt enorme sensitiviteit.”

Een belangrijke rol bedeeft Wienen toe aan de jeugdgezondheidszorg (JGZ). Die is bij elk kind betrokken, van geboorte tot jongvolwassenheid. “Zij zien ieder kind en zijn bezig met de gewone ontwikkeling van kinderen. Ze kunnen uitleggen hoe een normale ontwikkeling gaat en vertellen dat opvoeden soms in-

We houden elkaar in een gouden greep, de belangen zijn groot

gewikkeld is. De JGZ is denk ik ook minder geneigd tot medicaliseren. Dat zie ik nu in Hardenberg bij een schooltraject met een jeugdarts gebeuren. Zij heeft het normaliseren in het bloed en probeert het binnen de school op te lossen door te ontschuldigen en uit te leggen, heel knap is dat.”

Gouden greep

Waarom gaan we het niet gewoon doen, dat normaliseren en inclusief maken van onderwijs en maatschappij? Daar lijkt iedereen bij te winnen. Maar zo eenvoudig is het niet. “We houden elkaar in een gouden greep, want de belangen zijn groot.” Opgetogen: “Toch heb ik een prachtbaan! Ik mag werken aan mijn missie en dat is bijdragen aan een inclusieve samenleving. Die samenleving gun ik mijn kinderen ook, in mijn belangrijkste rol, als vader.”

De lees-, luister- en kijktips van Bert Wienen

- Boek van Nikolas Rose, *Our Psychiatric Future*.
- Onderwijsraad-rapport ‘Steeds inclusiever’.
- Podcast ‘Hoe de GGZ verandert’.

Meer weten of verder lezen? Kijk op pagina 28 voor een overzicht van alle aanbevelingen uit deze speciale editie van OnzeJeugd.NU!

Onderwijs is de grootste motor achter kanskracht

Zie je Barbara Baarsma op tv, dan praat ze over kansen. Over kanskracht. Een woord dat resoneert, positief is en waarvan je meteen aanvoelt wat het betekent. Dat merkte ze tijdens haar lezingen, waar het 'proefondervindelijk' ontstond. Die kanskracht verbeteren, dat wil ze als hoogleraar economie graag voor iedereen. En vooral voor jongeren.

Barbara Baarsma is hoogleraar toegepaste economie aan de Universiteit van Amsterdam en directievoorzitter van Rabobank Amsterdam. Een vrouw met veel kennis en durf, met af en toe een knipoog. "Ik zeg Lang Leve 't Leren in plaats van een Leven Lang Leren. Dat is veel leuker en klinkt ook niet of je levenslang hebt." De woorden uit haar mond zeggen iets over hoe ze in het leven staat. Op haar 50ste is ze nog leergierig en nieuwsgierig naar de wereld, waarin ze graag mensen ontmoet. Zoals tijdens haar lezingen, waar ze het "heerlijk vindt om de thermometer in de samenleving te mogen zetten." Maar ook dankbaar voor de mailtjes en telefoontjes die ze uit het onderwijsveld krijgt na een webinar of een lerarenkamer gesprek op een ROC.

Kanskracht

Haar woorden hebben impact. En dat is belangrijk als het je missie is om de kanskracht voor iedereen in de samenleving te vergroten. Kanskracht omschrijft ze als de mate waarin mensen regie over of grip op het leven hebben. Kanskracht

biedt perspectief voor mensen in een steeds complexer wordende maatschappij van verregaande zelfredzaamheid en digitalisering. "Investeren in kanskracht leidt tot 'fitheid' op de arbeidsmarkt en tot weerbaarheid om met tegenslagen zoals baanverlies om te gaan. Maar

Inzetten op kanskracht leidt tot 'fitheid' op de arbeidsmarkt

kanskracht heeft ook iets in zich van eigen verantwoordelijkheid. Ga ik die kans pakken ja of nee? Ook iemand in een kansarme wijk kan kanskracht voelen."

Baarsma introduceerde kanskracht bij het brede publiek in praatprogramma's en op de opiniepagina's, en deed er samen met Jante Parlevliet verder onderzoek naar. In haar artikelen schrijft ze: "Tijdens de volgende Prinsjesdag

zie ik liever een kanskrachtkompas dan de gebruikelijke koopkrachtplaatjes. Die koopkrachtvoorspellingen die vaak niet uitkomen, tot teleurstelling leiden en populisme in de hand werken."

Groots effect

Kanskracht biedt een optimistisch insteek in een onzekere tijd. Optimistisch blijven is volgens Baarsma een belangrijke grondhouding, omdat het een gevoel van grip geeft. Optimistisch is ze zelf van nature, maar als hoogleraar en bankier loopt ze niet weg voor feiten die optimisme in de weg kunnen staan. Daarom gaat haar uitleg over kanskracht gepaard met belangrijke, soms minder rooskleurige cijfers van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Volgens het SCP steeg tussen 2018 en 2019 het aantal mensen dat weinig of geen grip ervaart, van 9 naar 13 procent. Dat betekent dat meer dan één op de tien Nederlanders nauwelijks of geen grip op zijn leven voelt. Verklarend vertelt Baarsma: "De samenleving wordt steeds ingewikkelder en vraagt meer vaardig-

heden, zelfredzaamheid en eigen regie. Mensen voelen zich vaker een speelbal. Terwijl het voelen van regie een zeer groot effect heeft op het gevoel van tevredenheid en geluk. Het is zelfs 7,5 keer zo groot als het effect van inkomen.”

Kansrijkdom

Daarom moet beleid zich volgens haar richten op de overbrugging van kansarmoede naar kansrijkdom, en niet langer op ‘arm versus rijk’. Die bruggen moeten gebouwd worden op belangrijke beleidsterreinen als de arbeidsmarkt, gezondheidszorg, woningmarkt en in het bijzonder ook het onderwijs. Concrete stappen die ze daarvoor aandraagt zijn onder meer het afbouwen van het verschil tussen de onzekerheid in de flexibele schil en de hoge risico’s voor werkgevers in de vaste kern, ervoor zorgen dat werken met name aan de onderkant en in het midden meer loont en het bieden van betaalbare kinderopvang.

“Een weg bieden uit kansarmoede naar kansrijkheid vind ik het allerbelangrijkste voor kinderen en jongeren, omdat zij nog een hele toekomst voor zich hebben. Kinderen in kansarme wijken staan vaak bij geboorte al 2 - 0 achter. Ook al wordt het verschil tussen de minst tevreden en de meest tevreden Nederlanders groter, toch is dat verschil bij ons het kleinst ten opzichte van de rest van de wereld. Ik gun de jongeren van nu later ook zo’n uitkomst. Als rijk land zijn we dat aan onze stand verplicht.”

Kansvergroter

Onderwijs is volgens de hoogleraar in potentie de grootste kansengelijkheidsmotor die we kennen. In potentie, want al jaren groeit de kansongelijkheid juist door het onderwijs. Terwijl het onderwijs de

Barbara Baarsma is directievoorzitter Rabobank Amsterdam en hoogleraar toegepaste economie aan de UvA. Baarsma gelooft in kanskracht en samenredzaamheid.

aangewezen plek zou moeten zijn om kansarmoede om te buigen naar kansrijkdom. De hoogleraar, die zelf deel uitmaakt van het onderwijs, heeft zich er flink in verdiept. Ze wijst op recent onderzoek van de Onderwijsinspectie. Wie in een goede buurt woont en langopgeleide ouders heeft, krijgt sneller een hoger schooladvies en presteert beter dan iemand die net zo intelligent is maar uit een kansarmere omgeving komt. Net zoals de landelijke achteruitgang in lees- en rekenvaardigheid vooral de vooruitzichten van kansarmere jongeren verkleint. Onderwijs weer tot die fundamentele kansvergroter maken. Met tastbare aanbevelingen en opbouwend bedoelde kritiek wil ze daar graag

aan bijdragen. Zaken verbeteren die de coronacrisis ongenaakbaar aan het licht brengen, zoals het gebrek aan digitalisering in het onderwijs. “Ik vond het van de gekke hoe het afstandsonderwijs tijdens de eerste golf was georganiseerd, waarbij het afhankelijk was van de vaardigheden van de individuele docent of het goed verliep. Zet nu die digitaliseringsslag aan. Stuur iedere leraar op een cursus afstandsonderwijs geven.”

Leer van fouten

De hoogleraar dringt er ook bij het onderwijs op aan om een open lerende cultuur te kweken. Daarbij schuwt ze niet om te spiegelen. “Soms merk ik aan het onderwijs

dat ze het zo persoonlijk nemen als het om kritiek gaat. Gun elkaar experimenteeruimte. Durf van je fouten te leren, ga bij beter presterende scholen op bezoek en deel best practices.”

Van buiten

Ook kan het onderwijs een grote slag slaan als het gaat om het openstaan voor zij-instromers uit andere sectoren. “In mijn omgeving heb ik gezien hoe ongelooflijk ingewik-

Sta open voor andere sectoren en haal de barrières weg

keld het is om in te stromen en hoe hoog de muren om het onderwijs zijn. Dat schrikt af, terwijl het een verrijking is als mensen met andere kennis en vaardigheden in het onderwijs komen werken. Roep niet dat je tekort hebt aan leraren als je het zo moeilijk maakt. Sta open voor toetreding van docenten uit andere sectoren, haal de barrières weg. Dat is extra belangrijk voor scholen in kansarme wijken waar vaker een lerarentekort is. Net zo goed gun ik docenten een stage buiten het onderwijs, voor hun eigen ontwikkeling. Zet stages

op buiten school of doe aan uitwisseling met docenten in andere sectoren. Voor een docent die zijn mbo-student opleidt tot administratief medewerker juridische zaken is het goed om bij bedrijven te weten te komen met welke systemen zij werken. Nu hoor ik uit het bedrijfsleven soms klachten dat het onderwijs niet aansluit. En leraren kunnen van bedrijven meer leren over projectmatig werken en er meer digitale vaardigheden opdoen.”

Arbeidsdeling

Een stevigere aanpak vergt de modernisering van de Onderwijs CAO. Daarover is Baarsma's oordeel niet mild. “Tientallen pagina's tegenhouden van verandering. Ook als het gaat om arbeidsdeling, waar ik zelf graag gebruik van maak en die ik de leraar ook zo erg gun. Door mijn werk te delen kunnen assistenten om me heen leren en groeien, en hebben ze loopbaanperspectief. In het onderwijs ben je docent en blijf je docent. Deel taken op en ontzorg docenten. Dat verhoogt ook het werkplezier.”

Welvaart

In het verlengde daarvan pleit ze voor het afbouwen van de deeltijdcultuur in het onderwijs. Twee derde van de leraren in het primair onderwijs werkt in deeltijd. “Al die overdrachten die daarmee gepaard gaan maken het onderwijs aan kin-

deren inefficiënt. Het scheelt al als leraren allemaal een paar uur per week meer gaan werken, ook om het lerarentekort aan te pakken.” Een econoom en bankier die zich met volle overtuiging bezighoudt met het geluk en de kansen voor iedereen. Is dat opvallend of zoals het hoort? Barbara Baarsma begint zelf menig lezing met de misvatting die heerst over economie als wetenschap. Die wetenschap die niet voornamelijk gaat over geld

Het gaat over welvaart inclusief geluk en welzijn

en inkomen, maar over 'de verdeling van schaarse middelen op zo'n manier dat onze welvaart, inclusief geluk en welzijn, zo hoog mogelijk is voor zo veel mogelijk mensen'. Welvaart voor iedereen dus.

Verantwoordelijkheidsgevoel

“Een enorme bofkont voel ik me omdat ik als bankier, hoogleraar en als lid van maatschappelijke organisaties, instituties als de arbeidsmarkt en het onderwijs mag helpen verbeteren zodat de economie beter werkt. Het klopt dat ik zelf kanskrachtig ben, maar ik steek graag mijn hand uit naar mensen die ik daarmee kan helpen. Ik kan geen verantwoordelijkheid nemen voor individueel geluk van elk ander, maar ik voel me er wel verantwoordelijk voor om het collectieve geluk te vergroten. De kennis die ik heb wil ik zo voor iedereen inzetten. Die kennis wil ik op een toegankelijke, en naar ik hoop, inspirerende wijze delen en onderzoeken.”

De lees-, luister- en kijktips van Barbara Baarsma

- Boek van Paul Tough, *How children succeed*.
- CPB-onderzoek 'Ongelijkheid van het Jonge kind'.
- Kijktip documentaireserie 'Klassen' (HUMAN).

Meer weten of verder lezen? Kijk op pagina 28 voor een overzicht van alle aanbevelingen uit deze speciale editie van OnzeJeugd.NU!

Lef hebben om te luisteren

Zou jij zelf leerling willen zijn op de school waar je werkt? Lector Ingrid Paalman durft de vraag hardop te stellen. Is je antwoord nee, ga dan luisteren naar de stem van de lerende. Want wie luistert, bouwt volgens Paalman aan onderwijs dat past bij de leerling en maatschappij van nu.

Ingrid Paalman heeft veel liefde voor het onderwijs. Beter gezegd, liefde voor het lerende kind. Vanuit die liefde durft ze onomwonden te zeggen dat het onderwijs zoals we het kennen, zijn langste tijd heeft gehad. De goedlachse Paalman, nu een tikkeltje somber: “Ik ben bang dat onze kinderen het hier straks niet mee redden.”

Meerdere keren tijdens het interview spreekt ze haar waardering uit voor onderwijscollega's en benadrukt ze dat de didactiek deugt. De lector Goede Onderwijspraktijken aan Hogeschool Viaa weet wat er komt kijken bij het onderwijzen van kinderen: “Met kinderen werken is een serieus vak.” Zelf stond ze achttien jaar voor de klas en viel ze tot voor kort regelmatig in, om voeling te houden met de praktijk.

Jongeren ontmoeten

Niets wil de onderwijs-innovator afdoen aan de enorme inspanning die leerkrachten en docenten elke dag leveren in de klas of collegezaal. Maar het onderwijssysteem zelf, dat wringt steeds meer bij Paalman. “Hoe leren we jongeren te ontmoeten wat er allemaal op

hen afkomt, zoals globalisering, technologische vernieuwingen, klimaatverandering en het verdwijnen van de sociale verbondenheid?” Paalman, naast lector ook gemeenteraadslid, maakt zich openlijk zorgen of we leerlingen van nu opleiden voor die toekomst.

Plek van ontmoeting

Gun je Ingrid Paalman een gedachtenexperiment - een carte blanche voor het onderwijs - dan tekent ze een verhaal buiten de lijntjes. In de wereld van Paalman zijn school en maatschappij veel meer verweven. Een school niet per se herkenbaar als school zoals wij die nu kennen. “Ik zou teruggaan naar de oorspronkelijke, Griekse betekenis van school: vrije tijd en ruimte voor exploratie. Mijn school is dan misschien geen schoollokaal meer. Maar houdt bijvoorbeeld in dat je met kinderen rondwandelt door de wijk, bij mensen aanbelt en verhalen gaat ophalen. Of de school wordt de plek van ontmoeting voor meerdere generaties, waar je het met elkaar hebt over de Tweede Wereldoorlog of waar je praat over

hoe je een onderneming start. Dan kom je ook uit bij taal en rekenen. En zorg je ervoor dat het spel van verwondering een plek krijgt.” Die verwondering levend houden, is een opgave die Paalman aan het onderwijs wil stellen. Want elk kind wordt nieuwsgierig geboren en komt als kleuter in verwondering naar school. Wat zou helpen om het kind die aangeboren eigenschappen niet te laten kwijtraken binnen het schoolsysteem? En de

Mijn school is dan misschien geen schoollokaal meer

leerling het gevoel te geven dat de school de juiste plek is om zijn of haar leergierigheid te voeden? Volgens Paalman begint dat met te gaan luisteren naar de stem van de lerende.

Niet roepoeteren

Voor een echt goede uitleg van de stem van de lerende is een boek nodig. Dat schreef Paalman dan ook samen met twee collega's, toen zij een paar jaar geleden een Nederlandse versie maakten van het boek van de Amerikaanse onderwijskundigen Russell Quaglia en Michael Corso. Lef om te luisteren is een confronterend, inspirerend

Ingrid Paalman is lector Goede onderwijspraktijken aan Hogeschool Viaa en gemeenteraadslid. Paalman gelooft in de kracht van luisteren naar het kind en de jongere om van daaruit een krachtige leer- en ontwikkelomgeving te creëren.

en soms ontroerend boek over het huidige onderwijs en hoe ‘student voice’ daar een plek in verdient. Werken met de stem van de lerende is veelomvattend en begint door het vooral niet te versimpelen tot alleen luisteren. En het ook niet verwarren met het oprichten van een leerlingenraad of het houden van een leerlingtevredenheidsonderzoek. Paalman: “Student voice gaat ook zeker niet om roepstoeteren of om leerlingen altijd hun zin geven. Werken met de stem van de lerende is een proces van de hele schoolgemeenschap. Het gaat om luisteren, leren en leiden. Het vraagt wederzijdse verantwoordelijkheid en respect. Quaglia en Corso beschrijven dit in hun aspiratiemodel in het boek. Met student voice geef je de aspi-

raties en dromen van kinderen en jongeren een plek in het grotere geheel, waarbij je aftast welke waarden en normen je samen belangrijk vindt.”

Luisteren, leren en leiden

Luisteren houdt meer in dan de stem van het kind horen. Het gaat daarbij niet alleen om luisteren naar de leerling, maar naar alle betrokkenen in de schoolorganisatie en daarbuiten. Waarbij luisteren meer is dan iets zintuigelijks: “Het gaat erom de ander te laten ervaren dat hij door het luisteren ervaren wordt. Je hebt er een nieuwsgierige, onderzoekende en creatieve houding voor nodig.” Na het luisteren volgt het leren. Daarvoor hoeft je het niet eens te zijn of in te stemmen met wat er

gezegd wordt, maar draait het om leren verstaan wat de lerende zegt. Als dat lukt, geeft het je gelegenheid om iets nieuws te leren over bijvoorbeeld het curriculum, de invulling van de pauze of de beleving van het schoolgebouw. Na het luisteren en leren komt volgens Paalman ‘het hoogtepunt van werken met de stem van de lerende’: het leiden. Door te leiden maak je gebruik van wat er begrepen en geleerd is, om daarna een betekenisvolle verandering te brengen.

Lef om te luisteren

Paalman en haar collega’s gaven het boek niet voor niets de titel Lef om te luisteren mee. Want lef heb je volgens de lector nodig als je gaat luisteren. “Tuurlijk, want soms vertelt een kind wat jij niet wil

horen. Er is ook veranderbereidheid voor nodig. Lef komt uit het Hebreeuws en betekent ‘zaak van het hart’. Onderwijs is een zaak van het hart. Jij mag bouwen aan de basis van een mens. Zelf raakt mij dat heel erg. Als je gaat luisteren moet je soms je ego aan de kant zetten en niet te snel in de actiemodus schieten. Daarmee maak je ruimte voor verbinding. Kinderen kunnen zelf hartstikke veel.”

Prinsjes en prinsesjes

Een terugkerende vraag die ze krijgt als ze over de stem van de lerende spreekt, is: krijgen leerlingen dan allemaal hun zin? Ze lacht als ze het zegt. “Nee”, is haar stellige antwoord, “je creëert er geen prinsjes en prinsesjes mee. En je hoeft als leerkracht ook geen entertainer te worden in de klas. Het gaat om het gewone speciaal maken, door met plezier en enthousiasme het leerproces samen aan te gaan als leerkracht, leerling, ouders en mensen van buiten.”

Haalbaar advies

Je zou misschien verwachten dat Paalman iedere leerkracht en docent aanraadt om zich volledig te verdiepen in het aspiratiemodel van Quaglia en Corso. Maar ze houdt haar adviezen voor het onderwijs bewust klein en haalbaar. “Durf morgen te vragen aan je leerlingen: vinden jullie dat ik

naar jullie luister? Ga die openheid aan. Vraag aan je collega of die zich door jou gehoord voelt. Houd het overzichtelijk, het hoeft niet groots en meeslepend. Maar

Luisteren schept
verwachtingen die je
moet waarmaken

zorg er in ieder geval voor dat het geen losse flodder is. Doe het systemisch, dus laat het luisteren terugkomen en doe iets met wat je hoort, elke dag of elke week. Luisteren schept verwachtingen en het is belangrijk dat je die waarmaakt.”

Eigenwaarde

De lector is ervan overtuigd dat wanneer je gaat luisteren naar de stem je didactiek veel beter wordt. “Als ik rekening houd met de stem, kijk ik bij mijn voorbereiding van de les vooraf in mijn hoofd de klas rond naar waar de vragen beginnen, wie ik in de gaten moet houden en waar ik verbinding maak. Het gaat erom de kinderen te leren kennen. Werken aan eigenwaarde is heel belangrijk in het werken met de stem van de lerende. Wanneer een kind het niet prettig vindt

om apart genomen te worden voor de verlengde instructie, ga je er bij je ronde door de klas onopvallend naast zitten voor uitleg.”

Als individuele leraar aan de slag gaan met het kleine, is een mooi begin. Maar Paalman erkent dat de stem van de lerende in je school laten horen, veel meer impact heeft als het hele schoolteam vanuit dat idee gaat werken. Van schoolbestuurder tot conciërge, met inbegrip van de ouders. “Stel de waartoe-vraag. Vraag je als school af hoe je luistert en hoe dat zich verhoudt tot je visie.” Als je daar begint, voorkom je dat de stem van de lerende gezien wordt als de zoveelste onderwijsvernieuwing die binnen een paar jaar uitdooft.

Stel de waartoe-vraag:
hoe verhoudt het
zich tot jouw visie?

Als frisse denker ziet Ingrid Paalman een veel grotere rol voor de stem van de lerende weggelegd. Zodat het niet blijft steken bij alleen goede voorbeelden als het Agora onderwijs. “Als je systemisch iets wil veranderen en wil professionaliseren, mag je gaan leren van elkaar. Dat kan bijvoorbeeld door letterlijk te gaan kijken bij de burens, bij andere scholen in je wijk. Maar het kan ook overstijgend zijn, door wijkgericht te gaan luisteren. Hoe mooi zou het zijn als iedereen die in de wijk werkt met de jeugd een groter collectief wordt, en dat het kind herkent dat er overal gewerkt wordt vanuit zijn of haar stem!”

De lees-, luister- en kijktips van Ingrid Paalman

- Boek van Russell Quaglia en Michael Corso, Lef om te luisteren.
- Podcast ‘Samen opleiden, de stem van de lerende’.
- Webinar ‘De stem van de lerende over leiderschap in onderwijs’

Meer weten of verder lezen? Kijk op pagina 28 voor een overzicht van alle aanbevelingen uit deze speciale editie van OnzeJeugd.NU!

Werken aan mentaal welbevinden hoort op school

Nederlandse jongeren behoren tot de gelukkigste ter wereld, maar angst, depressie en prestatiedruk lijken ook toe te nemen. Een tegenstrijdigheid die Trimbos-programmaleider Jeroen Lammers intrigeert. Meer onderzoek daarnaar is volgens hem hard nodig. Net zoals het werken aan mentaal welbevinden van de jeugd. Dat volgens Lammers thuishoort in het curriculum.

Jeroen Lammers is er de man niet naar om tijdens het interview harde uitspraken te doen of met zijn vuist op tafel te slaan. Hij is in zijn pleidooi zorgvuldig in zijn antwoorden. Toch durft de vijftigjarige programmamanager Jeugd van het Trimbos-instituut het 'best schokkend' te noemen, dat er sinds zijn schooltijd zo weinig in het onderwijs is veranderd als het op welbevinden aankomt.

Welbevinden

"Als ik op scholen kom of de verhalen van mijn eigen zonen hoor, lijkt het soms of de tijd heeft stilgestaan. Zelf heb ik op school nooit geleerd om met stress of verwachtingen van anderen om te gaan. Maar nu gebeurt het aanleren van die sociaal-emotionele vaardigheden nog steeds weinig. Ook op de lerarenopleidingen komt het weinig tot niet aan bod. Daarnaast is aandacht voor het mentaal welbevinden van de leraren van belang. Als een docent beter in zijn vel zit, mentaal sterker is, kan hij beter lesgeven." Volgens Lammers is het tijd om de klok een slinger te geven

en meer aan sociaal-emotionele vaardigheden van kinderen en leraren te doen.

Welbevinden. Het komt als woord een beetje ouderwets over, schurkt tegen welzijn aan en betekent volgens Van Dale 'je goed of tevreden voelen'. Onderzoeksinstituten als

Als een docent beter in zijn vel zit, kan hij beter lesgeven

het CBS en SCP meten ons welbevinden regelmatig. Maar onderzoek doen naar de mentale gezondheid van kinderen en jongeren is volgens Lammers een ander verhaal.

"Met het NEMESIS-bevolkingsonderzoek volgen we volwassenen al langere tijd en weten we veel over hun psychische gezondheid. Maar van jongeren weten we heel weinig hoe het met de mentale gezondheid gaat en wat voor hen goed

werkt. Dan kan je er geen beleid op maken en hebben campagnes weinig zin. Daarom waren we blij dat we als kennisinstituut voor Unicef, samen met de Universiteit Utrecht en Stichting Alexander, onderzoek mochten doen. Dit zijn de eerste landelijk representatieve cijfers over positieve mentale gezondheid, stress, prestatiedruk en mate van sociale vergelijking onder jongeren."

Prijs van welvaart

Persoonlijk vindt hij het een van de meest interessante vraagstukken die er zijn, de tegenstrijdigheden in het mentaal welbevinden van onze anderhalf miljoen kinderen en jongeren. Uit het Unicef-onderzoek trekt hij de conclusie dat er 'iets speelt' in deze generatie. "Volgens mij kan het allebei tegelijk plaatsvinden. Als Nederlands kind kan je gelukkig zijn omdat je een dak boven je hoofd hebt en naar school gaat, een bijbaantje en goede relaties hebt, maar tegelijkertijd ook kampen met wat er van je gevraagd wordt, ook door je ouders. Een goede middelbare schoolkeuze is

Jeroen Lammers is programmamanager Jeugd van Trimbos-instituut. Lammers gelooft in een wetenschappelijk onderbouwde basis voor wie werkt aan het welbevinden van de jeugd.

belangrijk, een zo hoog mogelijke opleiding en een goede eerste baan ook. Je moet als jongere succesvol zijn en heel stevig in je schoenen staan om daaraan te voldoen, anders heb je grote kans om om te vallen.”

Hoge sociale druk

Uit het onderzoek blijkt dat het heersende beeld klopt: driekwart van de Nederlandse jongeren ‘floereert’ en twee derde heeft genoeg eigenwaarde en veerkracht om met stress om te gaan. Ook blijft het mentaal welbevinden van jongeren al jaren relatief stabiel, net zoals het aantal jongeren met emotionele problemen niet toeneemt. Wel

zijn er verschillen tussen groepen jongeren (met name bij meisjes en jongeren met migratieachtergrond). En is de ervaren druk door schoolwerk in tien jaar tijd behoorlijk toegenomen. Jongeren ervaren vooral stress door school en huiswerk en in het omgaan met leeftijdgenoten. Opvallende uitkomst is dat ze door social media geen stress maar juist sociale steun ervaren.

Lammers: “Er is wel degelijk iets aan de hand en ik denk dat we daarnaar moeten gaan luisteren. Jongeren geven zelf aan dat prestatiedruk en sociale druk hoog zijn. Dat vraagt volgens de jongeren een maatschappelijke en politieke oplossing. Maar ze vragen ons ook om

handvatten te geven, bijvoorbeeld door hen sociaal-emotionele vaardigheden aan te leren. Dat zou ook goed zijn voor de leraar zelf tijdens zijn opleiding of bijscholing.”

Curriculum

Die handvatten aanreiken aan kinderen en jongeren is een zaak van iedereen, benadrukt Lammers. Van de ouders, de jongere zelf, de school, de sportclub, de overheid. Maar een goede sociaal-emotioneel ontwikkeling hoort volgens hem ook thuis in het curriculum van de school. “Bij een sollicitatie word je niet gevraagd of je een 7 of 8 had voor geschiedenis, maar wel hoe je omgaat met stress of met een lastige collega. Dat leren is niet een taak van school alleen, maar als je het van huis uit niet meekrijgt, is het fijn dat die basis je vanuit school wordt meegegeven. Uit de ervaringen van Schotland en IJsland weten we dat scholen meer gemotiveerd zijn om eraan te werken, wanneer het onderdeel van het curriculum is.”

Geen one size fits all

Werken aan het welbevinden van de jongere generatie, daar kan niemand niet tegen zijn. Dus waarom doen niet alle scholen dat? Geen tijd voor of ‘het behoort niet tot de kerntaken van school’, krijgt Lammers regelmatig te horen. De onderzoeker heeft er begrip voor, zeker nu er meer jongeren met een reken- en taalachterstand van school komen en van scholen verwacht wordt dat ze ook werken aan gezonde leefstijl. “Maar volgens mij moeten we uit de discussie blijven. Je kunt de basisvakken op orde hebben én werken aan welbevinden. Het is mijn volste overtuiging dat je pas goed kunt leren als je goed in je vel zit en gezien wordt als persoon. Ik geloof dat

het uiteindelijk tijd oplevert. Nu zijn leerkrachten veel tijd kwijt met gedragsproblemen en het bewaren van de rust in de klas.”

Lokaal maatwerk

Ook al gebeurt het in de ogen van Lammers nog te weinig, toch kent hij van dichtbij een aantal mooie voorbeelden uit het land. Op de site van Welbevinden op School staan videoportretten van scholen uit zeer verschillende wijken, zoals de Delftse Parkschool (voornamelijk nieuwkomers) en het Spectrum

Maar volgens mij moeten we uit de discussie blijven

uit Delfgauw (Vinex-wijk). Het zijn de verschillen die maken dat er geen one size fits all-aanpak mogelijk is. “Je hebt er ook lef voor nodig en moet erin geloven. De Parkschool had een waarschuwing van de Onderwijsinspectie, maar durfde het toch aan om niet alleen voor de cijfers te kiezen en te werken aan het welbevinden van de leerlingen en het team. Vorig jaar wisten de school het om te buigen naar een positief advies van de inspectie.”

De lees-, luister- en kijktips van Jeroen Lammers

- Unicef-onderzoek ‘Geluk onder druk’.
- Trimbos-blog ‘Tijd voor schoollessen over omgaan met emoties’.
- Artikel Prof. Katherine Weare, ‘What works in promoting social and emotional well-being and responding to mental health problems in school?’

Meer weten of verder lezen? Kijk op pagina 28 voor een overzicht van alle aanbevelingen uit deze speciale editie van OnzeJeugd.NU!

Nu is het vaak nog zo dat scholen er pas mee aan de slag gaan na een incident. Wanneer er een onveilige situatie is ontstaan door pesten of drugs. “Liever heb je een klimaat op school dat je zoiets goed kunt opvangen, want incidenten zullen er altijd zijn. Dat begint door met elkaar om de tafel te gaan: waar staan wij voor en waar willen we op inzetten? Vanuit Welbevinden op School hebben wij tools om scholen daarbij te helpen.”

Whole school-approach

Buitenlands onderzoek van de autoriteit op gebied van welbevinden, Katherine Weare, laat zien dat een school het meest succes behaalt als die aan de slag gaat met ‘the whole school-approach’. Deze hele school-aanpak vraagt om een langdurende, activerende en betrokken aanpak die goed geborgd is. Door die voorwaarden hoeven scholen zich niet te laten afschrikken, zegt Lammers, want ze kunnen altijd beginnen met het creëren van een positief schoolklimaat. “Een veilige sfeer in de klas, waar de leerling de mentor in vertrouwen durft te nemen en de leraar ook mag zeggen dat hij een rottag heeft. Of waar de directeur bij de ingang elk kind begroet. Als er een positief schoolklimaat heerst, kan je gaan werken met een van de vele interventies over bijvoorbeeld pesten, gezonde voeding of roken.”

Als je gaat werken aan welbevinden ga je meer voorkomen, is het stellige geloof van Lammers. Zijn hele werkende leven is hij al bezig met hoe je voorkómt, zodat je niet hoeft te genezen. Zijn curriculum-onderzoek liet zien dat jongeren die goed in hun vel zitten, zich minder snel laten verleiden tot gebruik van alcohol of drugs en minder vatbaar zijn voor angst en depressie. Sociale vaardigheden als basisvak, waarin je leert om je emoties te controleren en met anderen om te gaan, verdient vanuit preventief oogpunt een

Als we het niet eerst goed onderzoeken, gooien we geld weg

plek in het schoolrooster. Lammers hoopt verder onderzoek te mogen doen naar de werkzame elementen van het bevorderen van mentale gezondheid van jongeren en met een handleiding voor mentaal welbevinden te komen. “Dat literatuuronderzoek kan in een jaar en voorkomt dat scholen aan de slag gaan met goedbedoelde initiatieven die niet beklijven.” Voorzichtig: “Als we het niet eerst goed onderzoeken, gooien we geld weg.”

Urgentie

De man met een hart voor de jeugd sluit af: “Het raakt mij dat het voor veel jongeren best een struggle is op school. Ik voel het als een taak van mijzelf en anderen om aan de basis van een kind te werken. En te voorkomen dat problemen met mentale gezondheid niet op steeds jongere leeftijd ontstaan. Ik geloof erin dat we dat nu nog voor kunnen zijn.”

Leer jongeren dat hun stem ertoe doet!

Democratisch burger word je niet op je 18e verjaardag. Ook als kind of jongere ben je dat namelijk al en kan je invloed uitoefenen op de samenleving waarin je leeft. Alleen geven we dat jongeren, en met name jongeren in het (voorbereidend) beroepsonderwijs, veel te weinig mee. Goed burgerschapsonderwijs kan daar volgens burgerschapsexpert Bram Eidhof verandering in brengen.

Een boycot uitroepen, een burgerinitiatief beginnen of een protestmars organiseren. Allemaal manieren om als burger je invloed uit te oefenen. Maar we zijn het ons niet altijd bewust. Terwijl je invloed aanwenden belangrijk is om machtsmisbruik te voorkomen of bijvoorbeeld op te komen voor gelijke rechten. Het maakt deel uit van onze democratische structuur en cultuur. Die we uiteindelijk als mensen samen bouwen en onderhouden. Des te belangrijker, volgens Eidhof, om kinderen en jongeren dat besef al vroeg bij te brengen.

Drijfveer

“Ik zie niets liever dan dat leerlingen die zich eerst onbeholpen en machteloos voelen, gaan ontdekken dat hun stem ertoe doet en dat ze verschil kunnen maken”, vertelt Bram Eidhof, gevraagd naar zijn drijfveer. Maar al te goed herinnert hij zijn eigen gevoelens van boosheid en onrechtvaardigheid tijdens zijn middelbareschooltijd. Die lieten een indruk na die hem, na meerdere cum laude afgeronde studies en voltooiing van zijn promotie-onderzoek in 2015, bracht

bij het thema waar hij zich nu als dertiger elke dag hard voor maakt: goed burgerschapsonderwijs in Nederland.

Containerbegrip

Burgerschap, een containerbegrip dat ook nog eens cultuur- en plaatsgebonden is. Niet te verwarren met staatsburgerschap, een juridische status die door je paspoort wordt bepaald. Burgerschap gaat over hoe je je als burger kan manifesteren in sociale, maatschappelijke en politieke contexten, zoals in de klas, wijk en samenleving. Dat houdt meer in dan je stem uitbrengen bij verkiezingen. Strijden voor de rechten van het ongeborn kind of in actie komen tegen klimaatverandering zijn ook voorbeelden van burgerschap tonen.

In tijden van corona en toeslagenaffaires liggen de burgerschapstema's voor het oprapen. Ook al ziet Eidhof vooruitgang in het land, toch is het toerusten van leerlingen op hun rol als burger voor veel scholen een worsteling. De Inspectie van het Onderwijs noemt het huidige burgerschapsonderwijs ‘een lappendeken aan activiteiten’. Daar moet in

2021 met een nieuwe wet een einde aan komen. De inspanningsverplichting maakt plaats voor een wettelijke opdracht tot burgerschapsvorming, al behouden scholen veel vrijheid voor de invulling ervan.

Machteloosheid

De tijd van vrijblijvendheid is voorbij en dat juicht Bram Eidhof toe. De universitair docent burgerschapsonderwijs aan de Universiteit voor Humanistiek kondigt tijdens het interview zijn vertrek als docent aan, om zich toe te leggen op zijn bijdragen aan de praktijk en beleid. In die praktijk is nog veel te doen. Eidhof laat zien dat Nederlandse jongeren overwegend democratisch gezind zijn en relatief goed scoren op het respecteren van het recht op een eigen mening van anderen. Maar hij spiegelt ook minder positieve uitkomsten van onderzoek voor: zes op de tien jongvolwassenen voelt zich politiek machteloos, Nederlandse jongeren hebben ten opzichte van vergelijkbare landen weinig burgerschapskennis, en Nederland heeft een plek in de achterhoede als het gaat om basale democratische houdingen zoals het respecteren van gelijke rechten.

Good practices

Goed burgerschapsonderwijs moet daar verandering in brengen. Met zijn wetenschappelijke kennis en praktijkervaring helpt Bram Eidhof het onderwijs daarbij op weg. Zo schreef hij samen met twee collega's het Handboek Burgerschapsonderwijs.

Bram Eidhof is universitair docent burgerschapsonderwijs (tot jan 2021) en adviseur en ontwikkelaar van burgerschapsprogramma's. Eidhof gelooft erin dat we jongeren meer vertrouwen en macht mogen geven.

onderwijs, dat aanzet tot actie. Een boek dat met liefde voor het thema is geschreven en durft te raken aan wat er schort. Maar ook begrip toont voor de complexiteit ervan en op non-directieve wijze ideeën aan draagt voor het ontwikkelen van burgerschapsonderwijs. Met good practices van vijf zeer verschillende scholen uit het hele land hopen de auteurs het onderwijs te inspireren.

Tweederangsburgers

Naast inspireren durven Eidhof en zijn medeauteurs ook te confronteren. 'Een democratie is alleen legitiem als de hele demos (volk) invloed heeft', schrijven ze in het boek. Dat is volgens hen nu niet zo. Mensen met een middelbare beroepsopleiding maken bijvoorbeeld veel minder gebruik van hun kiesrecht dan mensen met een theoretische opleiding. Bezorgd licht Eidhof toe: "Jongeren tussen de 18 en 25 jaar met een beroepsopleiding gaan

maar liefst 30 procentpunt minder vaak stemmen dan hun leeftijdsgenoten met een theoretische opleiding. Bij volwassenen zien we dat ook terug. Dat vertaalt zich naar wat er in de praktijk door de politiek besloten wordt. Hoe kun je je een volwaardige democratie noemen als je een bepaalde groep niet structureel aan het woord laat en hun belangen niet behartigt?"

Net zo zorgelijk is hun constatering dat leerlingen op het vmbo en mbo-studenten een ander type burgerschapsonderwijs krijgen dan havis-ten en leerlingen op het vwo. "Het is misplaatst om vmbo-leerlingen als tweederangsburgers te behandelen, door in het burgerschapsonderwijs de nadruk te leggen op het aanpassen aan normen en waarden, terwijl we vwo-leerlingen leren om kritisch te reflecteren en de maatschappij te veranderen", zegt Eidhof. Het vooroordeel is dat ze niet slim genoeg zouden zijn en onvoldoende

abstractieniveau hebben. Terwijl onderzoek laat zien dat leerlingen op het vmbo een rijker beeld van het concept democratie hebben dan vwo-ers. Leerlingen in het beroepsonderwijs verschillen wel in taal, maar niet per se in inzicht.

Kansen compenseren

Democratische houdingen en kritische denkvaardigheden leren jongeren niet vanzelf, maar moeten ze ergens aanleren. Goed burgerschapsonderwijs maakt volgens Eidhof wel degelijk verschil en compenseert ongelijke democratische kansen. "Leerlingen in het beroepsonderwijs zitten ook vol ideeën, maar niet zo vol van zelfvertrouwen. Ik zie daar dat sommigen al zo jong in hun leven voelen dat de samenleving niet op hen zit te wachten. Dat heeft grote consequenties, want dat ze zich minder en machtelozer voelen, zie je terug aan hun stem in de samenleving." Minder burger-

schapskennis leidt tot minder politieke participatie, en gevoelens van machteloosheid leiden tot apathie, frustratie en in het slechtste geval tot radicalisering, schrijven Eidhof en collega's in hun boek.

Eidhof dringt erop aan om niet alleen jongeren met een beroepsopleiding, maar alle opgroeiende kinderen en jongeren serieuzer te nemen. In zijn stem klinken respect en vertrouwen door, als hij praat over de ervaring die hij opdoet met de burgerschapsprogramma's die hij ontwerpt en uitvoert: "Als jongeren een keer ervaren dat ze verschil kunnen maken, ontwikkelen ze geloof in eigen kunnen."

Oefenplaats

Burgerschapsonderwijs kan hierbij het verschil maken. Eidhof ziet burgerschapsonderwijs als een kern-taak van school, omdat het onderwijs de autoriteit op het gebied van leren is, bijna iedere minderjarige bereikt, diversiteit kent en als minimaal een soort oefenplaats is voor burgerschap. Het is voor kinderen de plek om belangrijke burgerschapscompetenties te leren. In het handboek beschrijft Eidhof het ultieme recept voor burgerschapsonderwijs. Dat begint bij het formuleren van een schoolbrede visie en met tijd en geld beschikbaar stellen voor het ontwikkelen van een samenhangend lesprogramma. Het geeft eigenaarschap aan een kleine groep trekkers of een burgerschapscordinator. Verder op de horizon zorgt het voor transfer naar contexten buiten school en smeedt het pedagogische allianties met jongerenwerk en sportverenigingen.

Stip op de horizon

Ter relativering benadrukt Eidhof: "Maar ik ben ook een pragmatisch idealist. Zet die stip op de horizon en kijk vervolgens naar de moge-

lijkheden voor jouw school. Beter meerdere kleine stappen succesvol nemen dan met grote stappen struikelen. Dat kunnen drie concrete leerdoelen voor dat jaar zijn. Of een jaar uittrekken om met docenten, leerlingen en ouders te bepalen wat je met burgerschap wil doen. Ook kunnen docenten hun expertise delen en bijvoorbeeld een interne workshop aan elkaar geven of samen een gereedschapskist met werkvormen bedenken."

Scholen zijn zich er te weinig van bewust dat burgerschap nu al - in

Beter kleine stappen
succesvol nemen dan
met grote struikelen

meer of mindere mate - terugkomt in elk schoolvak. Van betekenisvolle vragen stellen bij Nederlands tot een ethisch oordeel leren vormen bij economie of geschiedenis. Van respectvol omgaan met kritiek bij maatschappijleer tot leren omgaan met verschillen en met winnen en verliezen bij lichamelijke opvoeding. Om tot goed burgerschap te komen moet je ook goed leren rekenen, kennis van geschiedenis hebben en taalvaardig zijn. Elke leraar kan daarbij volgens Eidhof

verschil maken voor een kind.

Wat een docent of leerkracht volgens Eidhof morgen al kan doen is zijn of haar leerlingen met regelmaat vragen waar ze boos of gefrustreerd over zijn en daarover doorpraten. Hen leren om open te staan voor het perspectief van een ander, en onderscheid leren maken tussen meningen en feiten. Nagaan of iets waar is, wordt in tijden van 'alternatieve feiten' steeds belangrijker.

Samenleving betrekken

"Een van de leukste interventies is om leerlingen aan het denken te zetten door advocaat van de duivel te spelen en hen uit te dagen op hun aannames", vertelt Eidhof enthousiast. Waarbij een veilig klasklimaat en pedagogisch-didactische kwaliteiten wel belangrijke voorwaarden zijn.

Burgerschapsonderwijs een plek geven in het curriculum en de schoolcultuur is een kwestie van lange adem. Daar zit Bram Eidhof niet over in: "Scholen moeten erin geloven en het voor zichzelf leuk maken. Dan gaan ze op korte termijn zien dat ze veel verschil maken en dat jongeren zich ontwikkelen. Dat geeft veel voldoening en dan voelt het niet als een pelgrimstocht. Een school hoeft het ook niet alleen te doen en mag de vraag stellen: wat kan de samenleving voor mij doen? Daar kan de school ook de gemeente, jongerenwerk of andere clubs bij betrekken."

De lees-, luister- en kijktips van Bram Eidhof

- Zijn eigen boek, Handboek Burgerschapsonderwijs.
- Boek Daran Acemoglu en James Robinson, Why Nations Fail.
- Kijktip YouTube 'The Middle Ground'.

Meer weten of verder lezen? Kijk op pagina 28 voor een overzicht van alle aanbevelingen uit deze speciale editie van OnzeJeugd.NU!

Oneerlijke gezondheidskloof samen te lijf

Gezondheid weer als norm nemen, en ongezondheid als afwijking. Dat is de manier om de gezondheidskloof aan te pakken en trends als bewegingsarmoede, bijziendheid en snackgedrag onder de jeugd te doorbreken, zegt preventie-expert Paul van der Velpen. Niet morgen, maar vandaag. Met een belangrijke rol voor de school en jeugdgezondheidszorg.

De urgentie om ongezondheid aan te pakken is voelbaar wanneer Paul van der Velpen de titel van zijn boek 'Het Preventie-ultimatum' uitlegt: "Die 25 jaar die we nodig hadden voor bijvoorbeeld het rookvrije schoolplein hebben we nu niet meer. Of we gaan nu echt serieus werk maken van preventie óf het hoeft niet meer. Dan hebben we de slag verloren." Volgens de adviseur publieke gezondheid hebben we een morele plicht om de gezondheid van iedereen te beschermen. Vooral de partijen die voor een gezonde omgeving kunnen zorgen, zoals gemeenten, bedrijven en scholen.

Maar je wieg staat

Steeds meer invloedrijke deelnemers aan het publieke debat, zoals economie-hoogleraar Barbara Baarsma en SCP-directeur Kim Putters, spreken over het belang van gelijke kansen voor iedereen. De bestaande ongelijkheid bestrijden is ook wat Paul van der Velpen

drijft. "Zelf kom ik uit een arbeidsgezin met een rokende vader die vroeg is overleden. Oneerlijk, vind ik dat waar je wieg staat ook bepaalt hoe je omgeving op jou gaat reageren, welke opleiding jij mag doen of hoe bedrijven zich met hun marketing op jou richten." Preventie kan volgens hem een route uit die ongelijkheid zijn. Want het doel van preventie is 'zoveel mogelijk gelijke kansen creëren voor de gezondheid van alle inwoners van ons land, ongeacht hun financiële situatie, opleiding of status', schrijft hij in zijn boek. Op welke oneerlijkheid doelt Van der Velpen? De cijfers over de gezondheidskloof zijn bekend, maar daarom niet minder schokkend. Nederlanders met een laag inkomen en lage sociale status leven gemiddeld zes tot zeven jaar korter en leven tot 19 jaar langer in ongezondheid dan Nederlanders met een hogere opleiding en meer inkomen. Gemiddeld kampen zij al vanaf 53-jarige leeftijd met

gezondheidsproblemen, terwijl die bij hoger opgeleiden ontstaan op gemiddeld 71-jarige leeftijd. Schrijnend is vooral het vooruitzicht voor kinderen: een ongezonde leefstijl op jonge leeftijd betekent ook vaak een ongezondere leefstijl gedurende de rest van het leven en vermindert de kans op deelname aan werk. Daar zou je volgens Van der Velpen met vroeger preventie-interventies als VoorZorg en Homestart al vanaf de geboorte iets aan kunnen doen. Als oorzaak van de kloof wijst hij naar de macht van de voedingsindustrie en naar het framen van gezondheidsbescherming als betutteling. Het individu is zelf verantwoordelijk geworden voor zijn gezondheid.

Preventiestructuur

Op genen, geslacht en leeftijd hebben we geen invloed, maar er blijft genoeg over wat volgens de preventieskundige wel te beïnvloeden is. Ook op school. Maar ook het Nationaal Preventieakkoord bracht in 2018 niet de kentering die nodig is, en Van der Velpen vreest dat de gezondheidsverschillen door de huidige crises alleen maar toenemen. "Iedereen vindt preventie een goed idee, maar partijen wijzen naar de ander om er iets mee te doen. Nu is preventie te vrijblijvend en de verantwoordelijkheid en financiering versnipperd. Alleen een landelijk

dekkende preventie-infrastructuur zal bijvoorbeeld gemeenten en scholen helpen om ongezondheid bij de wortel aan te pakken. Want het aan 352 afzonderlijke gemeenten en ruim zeventuizend scholen overlaten, werkt niet”, zegt hij vol overtuiging.

Gezondheidsbescherming

Hij roept de Rijksoverheid op het geld vrij te maken uit de 1,3 miljard die zij beschikbaar stelt om de gemeentelijke tekorten op het jeugdzorgbudget weg te werken. “We kunnen de Gezondheidsraad vragen om een advies over een landelijk dekkende preventie-infrastructuur uit te brengen. Met zo’n basisstructuur ga je aan de voorkant in plaats van de achterkant van het stelsel werken aan een gezonde samenleving. En voorkom je dat budgetten voor bijvoorbeeld jeugdzorg blijven ontploffen.” Van der Velpen vindt het tijd dat de Rijksoverheid de bevolking weer gaat beschermen: “Na veertig jaar van taken decentraliseren naar gemeenten en twintig jaar van burgers wijzen op hun eigen verantwoordelijkheid, is het nu het moment dat de Rijksoverheid maatregelen neemt die lokaal niet kunnen worden genomen. Artikel 22 van de Grondwet legt de verantwoordelijkheid voor het bevorderen van de volksgezondheid bij de overheid. Daarvoor heb ik wel wat suggesties, zoals veel hogere accijns op tabak, suikertax, verbod op kindermarketing en bijvoorbeeld lagere btw op groenten en fruit.”

Preventiecocktail

Van der Velpen weet waar hij over praat. Jarenlang was hij directeur van GGD Hart voor Brabant en GGD Amsterdam en werd in die rol een autoriteit op het gebied van preventie. Hij was betrokken bij de

Paul van der Velpen is adviseur publieke gezondheid, auteur en voormalig directeur GGD Amsterdam. Van der Velpen gelooft in preventie als kans om gezondheid eerlijker te verdelen.

Amsterdamse Aanpak Gezond Gewicht, de blauwdruk van het landelijke Jongeren op Gezond Gewicht (JOGG). Amsterdam koos voor een grootschalige aanpak van overgewicht bij de jeugd door heel veel interventies tegelijk in te zetten, zonder vooraf streng te selecteren op bewezen effectiviteit. Hij verwijst naar het zandzakkenverhaal van Jaap Seidell, hoogleraar voeding en gezondheid. “Seidell vergelijkt het probleem van overgewicht met een overstromende rivier, die je pas kan tegenhouden met een hele dijk van zandzakken. Je hebt heel veel zandzakken nodig voor een totaal

maatschappelijk effect. Door de ervaring in Amsterdam weten we nu beter hoe we interventies kunnen selecteren en welke combinatie van universele en individuele preventie goed werkt.”

Beweegarmoede

De preventie-adviseur ziet de school als de aangewezen plek om gezondheid te stimuleren. In zijn boek zet hij de zaken eerst op scherp. Hij dient de scepticus van replek, die zegt dat niet de school maar de ouders verantwoordelijk zijn voor de gezondheid van het kind. Door te schrijven: ‘De school draagt de verantwoorde-

lijkheid voor het welzijn van het kind tijdens de schooluren. Ook de gezondheid mag in die uren niet in gevaar komen.’

Loopt de gezondheid van het kind nu wel gevaar? “Kinderen zitten op school, zeggen we in onze taal. Dat vele zitten is ongezond. Aan school mag je best de eis stellen dat onder schooltijd minimaal aan de beweegnorm wordt voldaan. Je hoeft niet de hele dag gymles te geven, maar

Scholen moeten niet wachten met in beweging komen

leren rekenen kan je ook doen door buiten te hinkelen. Waarom moet je zitten als je leert? Op de Gezonde Basisschool voor de Toekomst in Limburg werkt het heel goed om tussen de middag samen eten te maken. Dat helpt ook om de school inclusiever te maken, want er zijn kinderen die goed zijn in het organiseren van de lunch.”

Niet wachten

Ook al spreekt Van der Velpen scholen flink aan op hun verantwoordelijkheid, tegelijkertijd doet hij het onderwijs een handreiking om aan de gezondheid van leerlingen te werken. Hij laat zien dat er veel winst te boeken is als meer dan de huidige 1 op de 7 scholen zich aansluiten bij de Gezonde School-aanpak. Via de pijlers van deze aanpak kan de school dan bijdragen aan de gezondheid van de leerling via educatie, een gezonde schoolomgeving, (vroeg)signalering en schoolgezondheidsbeleid. Beter vandaag, dan morgen. Want

Van der Velpen wil haast maken: “Scholen moeten niet wachten met in beweging komen. Ze hoeven de preventie niet alleen te doen, maar kunnen een beroep doen op gemeente en de jeugdgezondheidszorg.” Volgens hem kan de jeugdgezondheidszorg (JGZ) veel betekenen binnen het onderwijs, vooral door te normaliseren en vroegsignaleren. “De jeugdarts en jeugdverpleegkundige zien bijna alle kinderen. Ze zijn gewend om situaties niet te verbijzonderen, maar met een normaliseringsbril te bekijken. Die een of twee kinderen die echt meer nodig hebben, kunnen ze er goed uitpikken. Daarom verdient de JGZ ook een structurele plek in het Zorgadviesteam van de school. Op die manier helpt de JGZ de school om zoveel mogelijk kinderen binnenboord te houden.”

Normaliseren

Wat de school vandaag al kan doen, is de gemeente vragen om de GGD een schoolgezondheidsprofiel te laten maken. Daaruit zal blijken wat veel voorkomt in de hele schoolpopulatie, zoals overgewicht, mentale problemen of bewegingsarmoede. Daar zijn veel goede interventies voor. Gemeenten kunnen die op hun beurt beter aanbieden, zodra het Rijk een landelijke preventie-infrastructuur aanlegt. Van der Velpen noemt de twintig bewezen effectieve preventie-interventies uit het advies van de Gezondheids-

raad uit 2018 als een goed begin. Van der Velpen spreekt enthousiast over de Hart & Ziel-methode, die met gevalideerde vragenlijsten de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen meet. In de veelgeprezen NPO-serie Klassen is te zien hoe de leerkracht met deze methode goed zicht houdt op hoe de lijntjes in de klas lopen. De methode voorziet ook in feedback en reflectie voor de leerkracht zelf. “Wel is het belangrijk leerkrachten te trainen om ermee te werken. En ze moeten het zelf waardevol vinden.”

Geluk van het kind

De adviseur publieke gezondheid zet ook de ouders niet buitenspel. De gezondheidskloof laat zich dichten door vooral ook ouders met een lage opleiding of migratieachtergrond te betrekken. School zou met alle ouders een pedagogisch partnerschap moeten aangaan. “Daar ben je als leerkracht wel even zoet mee, dat begrijp ik. Daarom moeten zij daar ook meer geld en ruimte voor krijgen.” Hoe je ouders in hun waarde laat als het gaat om een gezonde opvoeding van hun kind, vindt Van der Velpen niet zo ingewikkeld. “Misschien moet je ook juist die hoger opgeleide ouders aanspreken die veel druk leggen op hun kind om te presteren. Ik ben niet tegen betuttelen. Kinderen opvoeden betekent ook beschermen. Dat is zorgen voor elkaar.”

De lees-, luister- en kijktips van Paul van der Velpen

- Zijn eigen boek, Het preventie-ultimatum.
- Boek van Johan Mackenbach, Successen van preventie. 1970-2010.
- Kijktip YouTube ‘Afscheidsrede Prof. dr. Johan Mackenbach’.

Meer weten of verder lezen? Kijk op pagina 28 voor een overzicht van alle aanbevelingen uit deze speciale editie van OnzeJeugd.NU!

Breder opleiden voor baan van morgen

Oude banen verdwijnen, nieuwe banen verschijnen. Zo gaat het in elke periode van grote technologische vernieuwing. Maar leiden we het kind van nu op voor de baan van morgen en overmorgen? Volgens hoogleraar Mark Levels ziet onze arbeidsmarkt er binnen vijf tot tien jaar heel anders uit. Tijd voor het onderwijs om daar nu op in te spelen.

Door automatisering en kunstmatige intelligentie (KI) gaat ons werk zo drastisch veranderen, dat het ons voorstellingsvermogen te boven gaat. Een glazen bol is er niet, maar de slimme computermodellen van de Universiteit van Maastricht komen wellicht in de buurt. Mark Levels en zijn collega's berekenden dat binnen vijf tot tien jaar 8 tot 43 procent van de huidige banen zou kunnen verdwijnen of veranderen. Welk werk ervoor in de plaats komt, laat zich moeilijk voorspellen. Moet je dan nog wel aan je kind vragen: wat wil je later worden? Of is het beter om te vragen waar het goed in is of wat het leuk vindt om te doen?

Gevoel van urgentie

Hoogleraar Levels: "Ja, het begint nog wel met de vraag aan een kind wat het later wil worden. Misschien moeten we die vraag zelfs eerder gaan stellen, ook al is die moeilijker te beantwoorden dan vijftien jaar geleden. Het wordt belangrijker om te kijken naar de overlap van wat doe ik graag, ben ik daar goed in en kan ik daar straks mijn boterham mee verdienen. Weg van het idee dat je werk ook je passie zou moeten zijn." Als hoogleraar gezondheid, onderwijs en werk en onderzoeksleider van het Europese Technequality

zit Mark Levels dicht bij het vuur. Daar ziet hij dat nagenoeg het volledige bedrijfsleven zich actief bezighoudt met de voorbereiding op de toekomst. Met enige verwondering ziet hij dat gevoel van urgentie bij de overheid en de samenleving onvoldoende terug.

Empathie

Want kunstmatige intelligentie zal naar verwachting een enorme impact op ons leven hebben. Vergelijkbaar met de eerste industriële revolutie, toen handwerk plaatsmaakte voor machines. In een steeds hoger tempo ontwikkelt KI zich van nauwe kunstmatige intelligente richting kunstmatige algemene intelligentie. Zoekmachine Google is een voorbeeld van nauwe intelligentie: een zelflerend algoritme dat een enkele taak steeds beter kan uitvoeren. Kunstmatige algemene intelligentie houdt in dat het algoritme zélf op verschillende gebieden bijleert, met verregaande gevolgen voor het werk van de mens. Deze ontwikkeling voltrekt zich voor onze ogen. Al veel langer nemen machines en robots banen over. Maar nu verdwijnt ook in ons straatbeeld steeds meer werk dat tot voor kort door mensen werd gedaan. Door automatisering maakt

de parkeerwacht plaats voor een scanauto die boetes kan uitdelen en maakt de zelfscankassa in de supermarkt de kassière overbodig. Kunstmatige intelligentie gaat nog vele stappen verder. Bij Siemens zag Levels van dichtbij hoe de computer al tachtig procent van de vragen van de HR-helpdesk kan beantwoorden: "Een prettige collega, noemen de medewerkers die spraakgestuurde computer nu nog." KI kan binnen afzienbare tijd ook het stellen van een diagnose van een arts overnemen en razendsnel wetboeken voor een advocaat doornemen. Aan programmeurs, datawetenschappers en contentmanagers zal veel behoefte zijn, net als aan beroepen waarin empathie belangrijk is.

Toekomst dichterbij

In een bijdrage aan het nog te verschijnen boek Naar een nieuw kabinet van sociale rechtvaardigheid (zie pagina 28) somt Levels op naar welke vaardigheden straks minder vraag is, waaronder lezen, schrijven, rekenen, boekhouden, personeelsbeheer en vaardigheden waar je fijne motoriek of uithoudingsvermogen voor nodig hebt. Kan dit interview straks ook worden geschreven door kunstmatige

Mark Levels is hoogleraar gezondheid, onderwijs en werk aan de Universiteit van Maastricht, hoofd van onderzoeksconsortium Technequality. Levels gelooft in het belang van kennis en het belang van beslissingen nemen op basis van feiten.

intelligentie? Zeer waarschijnlijk wel en misschien nog veel beter. Maar vandaag is dit nog een gesprek tussen twee mensen van vlees en bloed, die de wereld van morgen verkennen. In die verkenning toont Levels zich een man met liefde en respect voor de wetenschap. Hij wil ons wel toekomstscenario's schetsen, maar doet geen uitspraken over welke opleiding een jongere nog wel of niet moet kiezen. "Daar ben ik terughoudend in omdat de moeilijkheid is dat je als wetenschapper gebonden bent aan wat je in redelijke mate met zekerheid kan zeggen. Veel aannames zijn discutabel. Als wetenschapper moet je geen uitspraken doen over de waarschijnlijkheid van scenario's, omdat je dan zelf aan de knoppen gaat draaien."

Veel meer ziet Levels zijn rol als wetenschapper als een deskun-

dige die door kennis bijdraagt aan het vergroten van het gevoel van urgentie. Net als in Duitsland is er eerst een brede discussie nodig tussen overheid, onderwijs, werkgevers, vakbonden en wetenschappers. Optimistisch: "In ons land liggen die bestaande structuren er al, nu is het een kwestie van de juiste mensen bij elkaar zetten. In Duitsland hebben we op basis van de laatste wetenschappelijke bevindingen bijgedragen aan de dialoog. Dat wil ik dit jaar ook in Nederland gaan doen." Met als hoogst op de agenda de her- en bijscholing van volwassenen en het serieus nemen van een leven lang leren.

Aanjagen

Onderwijs is volgens de hoogleraar een van de meest effectieve manieren om de gevolgen van technologische innovaties in goede banen

te leiden. Daar is geen onderwijsrevolutie voor nodig, maar het onderwijs moet er wel werk van gaan maken. "Grote stelselwijzigingen in het onderwijs zijn niet nodig. Met relatief overzichtelijke en beperkte ingrepen kunnen we het onderwijs klaarstomen voor de toekomst", stelt hij bemoedigend.

Creativiteit

"Wat het basis- en voortgezet onderwijs nu al kunnen doen is het momentum pakken, want het nieuwe Curriculum.NU wordt bijna afgeleverd. Op basis van redelijke aannames kunnen we zeggen dat digitale, sociaal-emotionele en brede vaardigheden belangrijk worden. Het nieuwe curriculum voorziet daarin. Brede vaardigheden zijn bijvoorbeeld creativiteit en analytisch en probleemoplossend vermogen. Daar moet je geen losse

vakken van maken, maar net als op de universiteit moet het ontwikkelen van die vaardigheden ingebakken zitten in bestaande vakken.” Levels geeft wel een waarschuwing mee: “Enige kritiek die ik op de plannen heb, is dat we het nieuwe curriculum nu echt snel moeten gaan implementeren. We moeten beginnen. De sectorraden en de overheid kunnen dat aanjagen en de Inspectie van het Onderwijs heeft er ook een rol in.”

Gelijkmaker

Ook de beroepsopleidingen moeten met brede of generieke vaardigheden aan de slag, bijvoorbeeld door competentiegericht onderwijs nog meer vorm te geven. Het beroepsonderwijs leidt op voor specifieke beroepen, en leert beroepsspecifieke vaardigheden. Maar wat als de vraag naar die specifieke vaardigheden verkleint, doordat robots of computers ze beter beheersen? Door te leren hoe je moet leren zullen mbo-studenten flexibeler zijn op de nieuwe arbeidsmarkt en vergroten daarmee hun kans om aan het werk te blijven. Een jongere die goed is in werken met zijn handen, kan als de markt daarom vraagt, misschien net zo goed leren programmeren wanneer er tijdens zijn opleiding aandacht is voor logisch en analytisch denken en leren leren. Zou de nieuwe arbeidsmarkt met de verschuiving naar vaardigheden

een gelijkmaker kunnen worden tussen theoretisch opgeleide jongeren en beroepsopgeleide jongeren? “Dat zijn we nu aan het uitzoeken. We weten al dat de rol van diploma’s afneemt ten faveure van het hebben van de juiste vaardigheden. Vandaaruit gezien kan het een gelijkmaker worden. Maar het zal nog steeds uitmaken of jij thuis je examenleeslijst uit de boekenkast kan trekken en of jij van huis uit goede sociale vaardigheden meekrijgt. Dat verschil kan de scheidslijnen verharder. De verwachting is dat de arbeidsmarkt eerst sterker polariseert. Aan de kant van laaggeschoold werk loont het niet om te automatiseren en hoger betaalde banen laten zich moeilijker automatiseren, maar het zal vooral het middensegment ernstig treffen.”

Ouders betrekken

Levels wil niet alleen meer gevoel voor urgentie creëren bij de overheid en onderwijs, maar ook bij ouders. Door hen veel meer betrekken bij de weg die hun kind aflegt richting arbeidsmarkt. “Ouders zijn heel belangrijk. Ze moeten zich de schoolkeuze van hun kind aantrekken en in toenemende mate nadenken over hoe hun kind daar geld mee kan verdienen. Daar is geen 100%-garantie voor, want ook bijvoorbeeld de studie geneeskunde leidt op tot een baan die straks anders is dan nu.

Het is belangrijker om thuis je kind te leren logisch na te denken en te redeneren, dan om de voltooid verleden tijd te kunnen uitleggen. Als je niet weet hoe je jouw kind daarbij helpt, kijk op internet en maak je het jezelf eigen. Maar ga ook met je kind het bos in en leer het op zijn telefoon opzoeken welke vogel het ziet. En realiseer je dat kinderen op school niet alle vaardigheden krijgen bijgebracht die ze nodig hebben.”

Levenslang leren

De hoogleraar heeft er ook aan zijn eigen keukentafel mee te maken, met een 11-jarige dochter in groep 8. “Dat gesprek laat zien hoe lastig het ook voor ons is. Tegen je kind dat nog niet helemaal weet wat ze wil, kan je niet zeggen naar welke school ze moet gaan. Veel dingen zijn een bevestiging en daar hoeft je niet per se later je werk van te maken. Als ouders proberen wij vooral zoveel mogelijk verschillende dingen aan te bieden, ook dingen die ze niet direct interessant vindt. We doen veel spelletjes, praten veel en zijn nu bijvoorbeeld online museumtours aan het doen. En we laten haar veel rekenen en lezen, want dat zijn belangrijke kernvaardigheden die je bij al het andere dat je leert nodig hebt. Maar dan krijgt ze wel boekjes die ze zelf leuk vindt om te lezen.”

Die schoolcarrière van nu, houdt die ooit op? Levels tot slot: “Nee, we noemen het niet voor niets een leven lang leren. Levenslang leren, noemt mijn dochter het al. Het zal niet één moment zijn waarop je van school komt. Uit onderzoek blijkt dat het nu ook al meer een periode is dat je klaar bent met een opleiding, gaat werken, misschien even niets doet, een cursus volgt en dan werk vindt dat aansluit. Bijscholen zal er altijd gaan bijhoren.”

De lees-, luister- en kijktips van Mark Levels

- Boek van Erik Brynjolfsson en Andrew McAfee, *The Second Machine Age*.
- Boek van Carl Frey, *The Technology Trap*.
- Film ‘The Social Network’.

Meer weten of verder lezen? Kijk op pagina 28 voor een overzicht van alle aanbevelingen uit deze speciale editie van OnzeJeugd.NU!

Deze tijd vraagt om reflectie. Kennis op zichzelf voegt weinig toe als je het niet duidt. Duiden is wat wij als kennisinstituut graag doen. En dikwijls met anderen om ons heen, waardoor de brede blik niet vernauwt. De reflecties uit deze bundel zullen je gedachten scherpen. We nodigen je uit om eigen inzichten, lees de lessen, te trekken uit de voorliggende bijdragen. Laat je verleiden en bouw voort op de inzichten die je hier getroffen dan wel gevonden hebt.

NAWOORD DE OMWENTELING

Lockdown reflecties in 4 lessen

Igor Ivakic

Als aanmoediging tref je hieronder een aantal lessen die wij gevonden hebben. En weet dat wij verder gaan. Het blijft niet enkel bij de samenvoeging van deze inzichten en gedachten. We blijven actief in gesprek met deze en nieuwe denkers die onze perspectieven kunnen verbreden en oplossingsrichtingen kunnen verrijken. We blijven als de club van changemakers de manieren vinden waarop dat in de werkpraktijk tot uiting moet komen en hoe dat aan kan sluiten bij hen waarvoor wij het allemaal doen: kinderen, jongeren en hun ouders. En nu de lessen.

Les 1

Focussen op een ding betekent dat je andere zaken verwaarloost. De zichzelf opgedrongen nieuwe werkelijkheid lijkt ons te dwingen snel te reageren en gefocust te beslissen. Het lijkt vol in ons gezicht te schreeuwen: begin eer ge bezint! De gevoelde urgentie en daarmee gepaard gaande schaarste aan tijd

zouden zomaar onze gezamenlijke cognitieve bandbreedte kunnen versmallen. Het gevaar bestaat dat het focussen ons intellectuele armoede oplevert en we daarmee in een tunnelvisie belanden en misschien wel belangrijker dingen veronachtzamen. Een brede blik is dus essentieel. Wij blijven daarom vluchtheuvels voor reflecties bouwen. Wij zullen ook tussenruimtes creëren waar nieuw denken kan ontstaan. De changemakers, zoals in deze bundel zullen we dus blijvend met elkaar verbinden.

Les 2

Zorg redt levens, preventie generaties. Druk op de zorg moet verlaagd worden. Hoe gedisciplineerd we als maatschappij ons aan de basale regels houden, hoe lager de druk op de zorg wordt. Op de verpleegafdelingen en de Ic's wordt terecht alles gedaan om levens te redden. Doen we er ook alles aan om de jonge generaties te beschermen? De stille pandemie van intergenerationele overdracht van gezondheidsverschillen en ontwikkelachterstanden

vindt in deze crisis de vruchtbare grond. Steeds slimmer en hardnekkiger nestelen zij zich in de stam van de huidige generaties. Net zoals een parasiet heeft het een lichaam gevonden en neemt het ervan. De weerstand van de samenleving lijkt

Het onderwijs is
de bron geworden van
verschillen

verslagen te zijn. Tenzij we nú bakens verzetten, waarbij goed weten welk probleem er op korte termijn op te lossen is en vol gas geven op het versterken van preventiedijken samengaat. Net zoals de aangelegde waterkeringen ons samenleven mogelijk maakt, lessen de preventiebronnen onze dorst naar gezondheid en veerkracht. Er is een preventie-infrastructuur nodig die op zichzelf staat. Zo leggen we de

Over Igor Ivakic

Igor is sinds oktober 2015 directeur van het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid. Zijn missie is dat ieder kind in Nederland gezond en veilig kan opgroeien. Hij wil samen met de sector jeugdgezondheid laten zien dat je maatschappelijke epidemieën, zoals kindermishandeling, schoolverzuim en armoede, beter beheersbaar kunt maken door stevige inzet op preventie.

Door binnen de JGZ de krachten te bundelen wil hij meer impact creëren. Zijn focus ligt dan ook op het maken van verbindingen binnen de JGZ, maar ook tussen de JGZ en partijen daaromheen.

Igor heeft een achtergrond als maatschappelijk werker en socioloog. Hij werkte onder andere bij de rijksoverheid, als management-consultant en bij diverse maatschappelijk organisaties zoals Stichting Lezen & Schrijven en VluchtelingenWerk Nederland. Ook vervult Igor verschillende bestuursfuncties in de sociaal-maatschappelijke sector.

basis voor een gezondheidssector die gericht is op gezondheidswinst. Daarmee kunnen we afscheid nemen van een op ziekte gerichte zorgsector die we continu moeten fiksen.

Les 3

Ondernemende overheid stelt de kanskracht boven de koopkracht. Ondanks de geweldige welvaarts-groei zijn we er als maatschappij niet in geslaagd de sociale- en gezondheidsverschillen tussen groepen burgers te slechten. Het kapot gemoderniseerde onderwijs is inmiddels de bron van verschillen geworden in plaats van de gelijkmaker te zijn. Meritocratie heeft haar eigen klassenmaatschappij geschapen. Er is dus een overheid nieuwe stijl nodig. Een overheid die niet zelf staatsbedrijven opzet of juist een neutrale toeschouwer is, maar een wijze partner van het bedrijfsleven en maatschappelijk middenveld, waarbij maatschappelijke waarde en private winsten goed met elkaar matchen. Een overheid die het economische spel

durft te veranderen waardoor haar investeringen in en opbrengsten uit het bedrijfsleven steeds meer het publiek belang dienen en meer en meer duurzaam en inclusief zijn. Waar de reddingsplannen van de overheid voor het bedrijfsleven gekoppeld zijn aan eisen omwille van het publiek belang met betrekking tot bijvoorbeeld het klimaat of gezondheid.

We moeten beseffen dat de waardencreatie een collectief proces is en de overheid geen fikser is die instapt als een markt overduidelijk faalt. De overheid is juist een publieke investeerder die vanuit het algemeen belang de nieuwe markten creëert waar de opbrengsten niet alleen naar de aandeelhouders gaan maar ook ten bate komen aan iedereen in de samenleving.

Les 4

Morele oordeelsvorming is de kern van ieders vak, ongeacht of je een beleidsmaker, bestuurder, leraar of een jeugdverpleegkundige bent. Elke crisis laat diepe sporen achter in de levens van mensen; in de

structuren van samenlevingen. Het beïnvloedt in hoge mate de uitkomsten van economische, maatschappelijke en politieke processen. Het zijn juist deze moeilijkste momenten die ons definiëren. Hoe we ermee omgaan, is wat telt. Er is

De overheid is geen fikser die instapt als de markt faalt

géén groot boek der antwoorden op de vraag wat het moreel juiste is om te doen in deze specifieke situatie. Telkens weer zullen wij samen de belangen van alle betrokkenen moeten wegen en de schade moeten beperken van diegenen van wie rechten geschonden zijn. Wat we ons nimmer laten afnemen is onze menswaardigheid, omdat het naast de kern van ieder vak, is dit ook wat ons ten diepste mens maakt.

Verdieping

Wilt u meer te weten komen over wat de denkers in deze speciale uitgave inspireert? Hieronder treft u alle aanbevolen lees-, luister- en kijktips aan. Liever gelijk online doorklikken om verder te lezen, luisteren of kijken? Scan dan de QR-code of ga direct naar www.onzejeugd.nl/literatuur.

Lezen

Boeken

- Daran Acemoglu en James Robinson, Why Nations Fail
- Coen Brummer en Afke Groen, Naar een nieuw kabinet van sociale rechtvaardigheid: Een programma van urgentie voor arbeid, technologie, wonen, onderwijs & democratie in een nieuwe tijd
- Erik Brynjolfsson en Andrew McAfee, The Second Machine Age
- Bram Eindhoven, Handboek Burgerschapsonderwijs
- Carl Frey, The Technology Trap
- Johan Mackenbach, Successen van preventie. 1970-2010.
- Russell Quaglia en Michael Corso, Lef om te luisteren
- Nikolas Rose, Our Psychiatric Future
- Paul Tough, How children succeed
- Paul van der Velpen, Het preventie-ultimatum

Artikelen en andere publicaties

- Onderwijsraad-rapport: 'Steeds inclusiever'
- CPB-onderzoek: 'Ongelijkheid van het Jonge kind'
- Unicef-onderzoek: 'Geluk onder druk'
- Trimbos-blog: 'Tijd voor schoollessen over omgaan met emoties'
- Artikel Prof. Katherine Weare, 'What works in promoting social and emotional well-being and responding to mental health problems in school?'

Luisteren

- Podcast: 'Hoe de GGZ verandert'
- Podcast: 'Samen opleiden, de stem van de lerende'

Kijken

- Documentaireserie 'Klassen' (HUMAN)
- Webinar 'De stem van de lerende over leiderschap in onderwijs'
- YouTube: 'The Middle Ground'
- YouTube: 'Afscheidsrede Prof. dr. Johan Mackenbach'
- Film: 'The Social Network'

Colofon

OnzeJeugd.NU is een uitgave van Instondo B.V.
Binnen Kalkhaven 263, 3311 JC Dordrecht
(078) 645 50 85
www.onzejeugd.nl
info@instondo.nl

Redactie Igor Ivakic
Interviews Anja Klein
Hoofdredactie Mark Weghorst
Eindredactie David Jacobse

Advertenties

Voor informatie over advertentiemogelijkheden in OnzeJeugd.NU kunt u een e-mail versturen aan sales@instondo.nl

Abonnementenadministratie

Instondo B.V.
Binnen Kalkhaven 263, 3311 JC Dordrecht
(078) 645 50 85 • administratie@instondo.nl

Abonnementen

OnzeJeugd.NU verschijnt maandelijks (10 nummers, met gecombineerde nummers in juni/juli en augustus/september). Abonnementenprijs: € 119 inclusief btw en verzendkosten. Abonnementen kunnen ieder moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij deze twee maanden voor de vervaldatum schriftelijk zijn opgezegd.

Auteursrechten voorbehouden. Het is niet toegestaan zonder schriftelijke toestemming van de uitgever artikelen, illustraties of schema's geheel of gedeeltelijk over te nemen. Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die nochtans onvolledig of onjuist is, aanvaarden auteur(s), redactie en uitgever geen aansprakelijkheid. Voor eventuele verbeteringen en suggesties houden zij zich gaarne aanbevolen. Vanwege de aard van de inhoud en het doel van deze nieuwsbrief, wordt de abonnee geacht het blad te ontvangen in verband met de uitvoering van een beroep of bedrijf.

ISSN: 2468-5917

Deze speciale uitgave kwam tot stand in samenwerking met het NCJ en OnzeJeugd.NU

NCJ Nederlands
Centrum
Jeugdgezondheid

OnzeJeugd.NU